

New Documents on the Dissemination of Hafez's Poetry from the 8th to the Mid-9th Century AH.

Javad Bashary¹

Received: 11 May 2025 :: Revised: 01 June 2025
Accepted: 03 September 2025 :: Published Online: 17 November 2025

New Literary Studies,
Vol 58, No. 2, Summer 2025

Abstract

A significant portion of research on the poetry of Ḥāfez has been devoted to identifying documents and records surviving from the poet's lifetime and the decades immediately following it. Considerable progress has been made in this area, and due to the sensitivity of Hafez's poetry, nearly all extant documents have been examined and analyzed. However, previously unpublished poetic sources and scattered manuscript folios continue to yield new material that must be presented in comparison with the findings of prior research. It is well established that documents related to the fame of Hafez's poetry during his lifetime and shortly thereafter—particularly across the diverse regions where Persian was present—are rare. Moreover, the textual variants of the poet's verses across various sources (including manuscript copies of the *Divan*, poetic anthologies, historical texts, and other materials) are at times so diverse and inconsistent that editing some of the ghazals is only feasible by accepting the existence of multiple authentic versions. Another challenge concerns the emergence of falsely attributed or interpolated ghazals from periods close to Hafez's own era. On this issue, only the earliest extant Persian manuscript sources can serve as reliable evidence. This study introduces several newly discovered sources that contribute new information to existing knowledge and evaluates their scholarly significance.

Keywords: Ḥāfez, *Dīvān* of Hafez, Shāh Shujā', manuscript, poetic anthology.

1. Assistant Professor in Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran.
E-mail: j.bashary@ut.ac.ir <https://orcid.org/0000-0001-7428-1296>

How to cite this article:

Bashary, J. (2025). New Documents on the Dissemination of Hafez's Poetry from the 8th to the Mid-9th Century AH.. *New Literary Studies*, 58(2), 113-139.
<https://doi.org/10.22067/jls.2025.93459.1709>

Extended Abstract

Introduction

A significant portion of research on the poetry of Ḥāfeẓ has been devoted to identifying documents and records surviving from the poet's lifetime and the decades immediately following it—a field that has witnessed substantial progress in recent years. Nevertheless, despite extensive investigations such as the invaluable work of Salim Neysari, who examined fifty ninth-century (A.H.) manuscript copies of the *Dīvān*, previously unknown or unstudied materials continue to surface among unedited sources and scattered manuscript leaves. These items must be presented and analyzed in comparison with earlier findings. Documents dating from Ḥāfeẓ's lifetime or shortly thereafter are of exceptional importance, as they provide rare, first-hand information about the early diffusion and reputation of his poetry across various Persian-speaking regions.

One of the major challenges in Ḥāfeẓ studies lies in the diversity and inconsistency of textual variants recorded in the multiple existing sources. These sources—including manuscript copies of the *Dīvān*, poetic anthologies (*safīnas*), historical compilations, and others—often contain conflicting readings to such a degree that the critical editing of certain ghazals is only feasible by accepting the existence of multiple authentic versions. Furthermore, the early emergence of apocryphal or falsely attributed ghazals, a phenomenon traceable to the decades immediately after Ḥāfeẓ's death, poses an additional problem that can only be properly discussed through reference to the earliest extant Persian poetic manuscripts.

The present study introduces and evaluates four newly discovered documents that add valuable information to our existing knowledge. Through the close analysis of these materials, the article sheds new light on the textual history of Ḥāfeẓ's *Dīvān* and contributes to a more nuanced understanding of the processes of formation, transmission, and dissemination of his poetry throughout the Islamic world.

Research Findings

The *Safīna* of *Tuhfat al-Faqīr wa Hadiyat al-Ḥaqīr*: The first document is a poetic anthology compiled in Shiraz during the reign of Shāh Shujā' al-Muzaffarī (r. 759–786 A.H.). Currently preserved in Shiraz, this manuscript includes three verses from one of Ḥāfeẓ's well-known ghazals, explicitly labeled “*li'l-Ḥāfiẓ*.” A comparative examination reveals several notable textual divergences from later ninth-century

manuscripts. For instance, the second hemistich of the second verse, which appears in 32 of the 38 manuscripts examined by Neysari as “*maḥṣūl-i zuhd u ‘aql*” (“the fruit of piety and reason”), is recorded here as “*maḥṣūl-i ‘ilm u ‘aql*” (“the fruit of knowledge and reason”). This unique variant—alongside similar readings such as “*maḥṣūl-i dars u ‘ilm*” found in four other manuscripts—reflects an early stage in the poem’s evolution. In the second hemistich of the third verse, the phrase “*fayz-i faẓl-i Haqq*” occurs instead of the later “*fayz-i lutf-i ū.*” Additionally, this *safīna* contains a quatrain attributed to Ḥāfeẓ in some later sources; however, given its earlier attestation in two mid-eighth-century poetic collections (including the *Jang-i Lālā Ismā‘īl*, dated 741–742 A.H.), its attribution to Ḥāfeẓ is highly doubtful. This document thus illustrates how certain poems by other poets gradually came to be ascribed to Ḥāfeẓ.

Marginalia in a Manuscript of *Tasdīd al-Qawā‘id*: The second document consists of marginal notes containing two complete ghazals of Ḥāfeẓ, inscribed on the opening pages of a manuscript of Mīr Sayyid Sharīf Jurjānī’s *Hāshiya-yi Tasdīd al-Qawā‘id fī Sharḥ Tajrīd al-‘Aqā‘id*. This copy, written by ‘Alī ibn Amīr Lūlās al-Andakānī in 826 A.H., was produced at the school of Amīr Fīrūzshāh in Herat (or elsewhere in Khurāsān). These annotations exemplify the common practice among students and scribes of recording favored verses in the margins of scholarly works. A comparison of the textual readings of these two ghazals with early manuscripts shows that most variants correspond closely with reliable ninth-century witnesses, though several noteworthy deviations—such as *rukḥ-i khurram* (“joyful face”) instead of *dīl-i khurram* (“joyful heart”), and *Sulaymān-i jahān ast* (“the Solomon of the world”) instead of *Sulaymān-i zamān ast* (“the Solomon of the age”)—align with minority variants. This finding helps to clarify the early transmission of Ḥāfeẓ’s poetry in the eastern Persianate world during the early Tīmūrid era.

A Manuscript of Nizāmī’s *Khamsa*, Mosque Library of Qom: The third document is a copy of Nizāmī’s *Khamsa*, dated 841–842 A.H., now preserved in the library of the Grand Mosque of Qom. In the blank spaces between sections of the text, scattered notes and verses written in various hands appear. The most significant of these is a ghazal by Ḥāfeẓ copied on the title page of the *Laylī o Majnūn* section, accompanied by the precise date of 20 Rabī‘ al-Thānī 844 A.H. This exact dating is of particular importance, as it provides a concrete temporal marker for the circulation of this ghazal in central Iran, roughly fifty years after the poet’s death.

Poetic Notes at the End of Sa‘dī’s *Kulliyāt*: The fourth document consists of poetic annotations at the end of a manuscript of Sa‘dī’s *Kulliyāt*, dated 802 A.H. and held in the private collection of Dr. Asghar Mahdavi. Among these marginal notes appears a poem attributed to Ḥāfeẓ, likely copied in Anatolia in the mid-ninth century A.H. This evidence supports the early dissemination of Ḥāfeẓ’s poetry in the Anatolian region and opens new paths for future research.

Conclusion and Discussion

By introducing and analyzing four newly discovered documents, this article contributes to the expanding corpus of material evidence relevant to Ḥāfeẓ studies. These manuscripts—especially those with precise dates and provenances—offer tangible testimony to the dynamic textual history of Ḥāfeẓ’s poetry from his lifetime through the mid-ninth century A.H. They enrich our understanding of the variations found in his ghazals and the field of Ḥāfeẓ studies. The study thus serves as a call to action for scholars to continue seeking hidden documents and re-examining extant manuscripts, for even a few additional verses may significantly reshape our understanding of the independent textual histories of Ḥāfeẓ’s poems.

مدارک تازه‌ای از انتشار شعر حافظ در سده هشتم تا نیمه سده نهم هجری

جواد بشری^۱

چکیده

بخشی از مطالعات مربوط به شعر حافظ، به شناسایی مدارک و اسناد بازمانده از عهد حیات شاعر و دهه‌هایی پس از آن اختصاص دارد که تاکنون پیشرفت‌های خوبی داشته و به سبب حساسیت شعر حافظ، تقریباً بخش اعظم آن مدارک بررسی و تحلیل شده است. اما همچنان در منابع شعری چاپ‌نشده و اوراق پراکنده خطی نمونه‌هایی به دست می‌آید که لازم است پس از قیاس با نتیجه پژوهش‌های پیشین، عرضه شود. می‌دانیم که مدارک مربوط به شهرت شعر حافظ در عهد حیات او و اندکی پس از آن (در اقلیم‌های متنوع مربوط به حضور زبان فارسی) نادر است. از سویی ضبط‌های ابیات شاعر در منابع چندگانه موجود (اعم از دستنویس‌های دیوان، سفینه‌های شعری، منابع تاریخی و جز آن) گاه چنان متنوع و متشتت است که تصحیح برخی از غزل‌ها، جز با پذیرش چندتحریری بودن آن‌ها امکان‌پذیر نیست. آغاز روند انتساب غزل‌های جعلی و الحاقی به شاعر از همان ادوار نزدیک به حیات او، مسأله دیگری است که در این باره، جز با استناد به قدیم‌ترین منابع خطی شعر فارسی نمی‌توان سخن گفت. در این پژوهش، چند منبع تازه‌یاب که اطلاعاتی به دانسته‌های پیشین می‌افزاید معرفی و ارزش آن‌ها بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: حافظ، دیوان، شاه‌شجاع، دستنویس، سفینه شعری.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مقدمه

کتاب دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، برگرفته از پنجاه نسخه خطی سده نهم، اثر ماندگار سلیم نیساری، نهایتاً به صورت کامل در دو جلد به سال ۱۳۸۵ چاپ شده که تحوّل مهمی در بررسی ضبط‌های دیوان حافظ در نخستین قرن پس از درگذشت شاعر محسوب می‌شود و از طریق آن می‌توان مطالعات متن‌شناسی درباره دیوان حافظ را در آینده عمق بیشتری بخشید. اما همچنان در کتابخانه‌ها اسناد و منابعی در این موضوع به دست می‌آید که به دوره تاریخی مزبور (تا پایان سده نهم هجری) تعلق دارد و تاکنون عرضه نشده است. در این مقاله چند مدرک تازه از بین منابع شعرشناسی و غیر از آن، از نسخه‌های خطی استخراج و در کنار هم برای نخستین بار عرضه شده است. نخستین مدرک، اشعاری از حافظ را در سفینه‌ای متعلق به عهد شاه‌شجاع مظفری در شیراز نشان می‌دهد که از اهمیت زیادی برخوردار است. مدرک دوم ظهیره‌ای موجود در دستنویسی قدیم از تشیید العقائد فی شرح تجرید العقائد یا حاشیه بر شرح قدیم تجرید اثر میر سید شریف جرجانی، محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۱۵ حکمت است که دو غزل از حافظ در موضعی از آن کتابت شده است. مدرک سوم نیز شعری از حافظ را که در تاریخ ۲۰ ربیع‌الثانی ۸۴۴ ق در فضای خالی بین بخش‌های مستقلّ خمسۀ نظامی، دستنویس کتابخانه مسجد اعظم قم به شماره ۲۸۳۷ کتابت شده بررسی می‌کند؛ و نهایتاً مدرک چهارم، یادداشت‌هایی شعری در انتهای دستنویس کلیات سعدی مورّخ ۸۰۲ ق محفوظ در کتابخانه اصغر مهدوی را بررسی می‌کند که در بین آن‌ها شعری از حافظ احتمالاً متعلق به اواسط سده نهم هجری وجود دارد که طبق حدسی، شاید در آناتولی کتابت شده باشد.

پیشینه پژوهش

پیش از بحث درباره اسناد تازه، لازم است به عنوان پیشینه تحقیق، به بررسی چند پژوهش مرتبط با قدیم‌ترین اسناد حافظ‌شناسی، از اواخر قرن هشتم تا نیمه قرن نهم هجری، به ترتیب تاریخی اشاره شود. اما از آنجاکه در این دامنه تاریخی، تعداد زیادی نسخه خطی دیوان حافظ یا برخی ظهیره‌های حاوی شعر او وجود دارد، تنها به نام بردن برخی از قدیم‌ترین منابع تا اوایل قرن نهم هجری بسنده می‌شود.

نخستین بار شاید بحث درباره وجود اشعار حافظ در منابع عصری او، هنگام توجه به دستنویسی از المعجم فی معاییر اشعار العجم، مورّخ ۷۷۵-۷۸۱ ق و سپس جریده یا بیاض متنوعی که به بیاض تاج‌الدین احمد وزیر شهرت یافته، در دهه‌های نخست از قرن خورشیدی گذشته مطرح شد (درباره بررسی اشعار حافظ در منبع نخست، [نقیسی](#)،

۱۳۲۱، صص. ۴-۶؛ نیساری، ۱۳۶۷، ص. ۹؛ رحیم‌پور، ۱۳۸۹، صص. ۲۹۲، ۲۹۶؛ بشری، ۱۳۸۹، صص. ۳۵-۴۲؛ و برای آگاهی از برخی مدارک مربوط به منبع دوم، نقیسی، ۱۳۲۱، صص. ۶-۱۲؛ رحیم‌پور، ۱۳۸۹، ص. ۲۹۲. منبع دوم، یعنی بیاض تاج‌الدین احمد وزیر، هم به صورت عکسی به سال ۱۳۵۳ و هم به صورت حروفی و البته مغلوب به سال ۱۳۸۱ منتشر شده است). پس از آن محیط طباطبایی در ۱۳۵۰ در مقاله‌ای با عنوان «قدیمی‌ترین مأخذ کتبی شعر حافظ»، مجموعه شعری کهنی را معرفی کرد که احتمالاً پیش از سال ۷۶۰ ق کتابت شده و در آن اشعاری از حافظ و چند شاعر دیگر مندرج بود؛ دستنویسی که همچنان با گذشت سال‌ها، محقق دیگری به آن دسترسی نیافته و چنانکه گفته می‌شود، همچنان در کتابخانه خصوصی خاندان محیط طباطبایی محفوظ است (دربارۀ این دستنویس، رحیمی واریانی، ۱۴۰۰، صص. ۲۹۶-۲۹۷). بعدها در سال ۱۳۶۸، دو شعر از حافظ در جنگ مسعود متطبب مورخ ۷۶۳ ق یافت شد که مدرک دیگری را از منابع شعری متعلق به عهد شاعر معرفی کرد (صمدی، ۱۳۶۸، صص. ۷۲۱-۷۱۳). شاید یکی از آخرین یافته‌ها درباره حضور شعر حافظ در منابع متعلق به عهد حیات او یا بسیار نزدیک به آن، مربوط به آثار ابوبکر بن علی اشکنذری باشد که دو اثر را در شیراز در اواخر قرن هشتم هجری پدید آورده و آن‌ها را به نصره‌الدین شاه یحیی مظفری (حک ۷۸۹-۷۹۵ ق) پیشکش کرده و از حافظ و شعر او نیز در آن‌ها یاد نموده است (ایمانی، ۱۳۹۵، صص. ۴۲۵-۴۲۶).

در سال‌های اخیر، آنچه در مطالعه پیرامون دستنویس‌های کهن اشعار حافظ حائز اهمیت فراوان است، بررسی سه مجموعه و دستنویس کهن و ارزنده است که هیچ‌یک هنگام بررسی‌های نیساری در دسترس او قرار نداشته و در اینجا می‌توان به آن‌ها اشاره کرد. یکی از این منابع، اشعار حافظ در سفینه معروف بغدادی، حاوی ۱۱۵ غزل است که به احتمال قوی، قبل از ۷۹۵ ق کتابت شده است (بشری، ۱۳۸۵-الف، صص. ۱۲۴-۱۴۵). دیگر، دستنویسی از دیوان حافظ محفوظ در گنجینه نور عثمانیه در استانبول به شماره ۵۱۹۴ مورخ ۸۰۱ ق است (حسینی، ۱۳۹۴، صص. ۸۱۵-۸۱۹) که یک تحوّل مهم در حافظ‌شناسی محسوب می‌شود. اشعار حافظ در این دستنویس چندبخشی (شامل اشعار شش شاعر) در برگ‌های ۱-۴۱ کتابت شده که شامل ۴۳۵ غزل، بندی از یک ترجیع‌بند، ۲۶ قطعه، ۴ مثنوی و ۱۱ رباعی از حافظ یا منسوب به اوست، و آن را محمد بن عبدالله بن محمد ابوبکر بن کریمشاه ملقب به غیاث ابرقوهی در روز چهارشنبه ۲۰ جمادی‌الاول به سال ۸۰۱ ق به اتمام رسانده و در ابتدای کار خود دیباجه محمد گلندام (جامع دیوان حافظ) را نیز ثبت کرده است. این دستنویس در نهایت در سال ۱۳۹۴ با مقدمه بهروز ایمانی به صورت عکسی به چاپ رسیده است (ایمانی، ۱۳۹۴). منبع سوم از حیث قدمت، دستنویس دیوان حافظ مورخ

۸۰۳ ق است که بخشی از یک مجموعه چندبخشی، محفوظ در کتابخانه ابوریحان بیرونی وابسته به مؤسسه شرق‌شناسی تاشکند در ازبکستان به شماره ۱۲۷۷۰ است و زمانی در ایران به شهرت رسید که ابتدا در یک مقاله کوتاه به قلم آل‌داود (۱۳۷۶، صص. ۴۱-۵۰) معرفی شد و سپس مبنای چاپ مستقل سجّادی- بهرامیان قرار گرفت و برگ‌نسیسی نیز بر اشعار حافظ در آن چاپ شرح نوشت (چاپ اول از تصحیح مزبور در ایران به‌همت «شرکت انتشاراتی فکر روز» به صورت نفیس روی کاغذ اعلا چاپ شد و ابتدا به صورت پیش‌فروش عرضه گردید؛ تاریخ انتشار: اسفند ۱۳۷۹).

در این میان، پژوهش‌های دیگری نیز به وجود اشعار حافظ در سده هشتم هجری توجه داده که برخی از آن‌ها ناصواب است و به عهد حیات شاعر تعلق ندارد، که برای نمونه می‌توان از دستنویس بیان التذکره و تبيان التبصرة، دارای ظهريه‌ای به خط همام طیب اشاره کرد که در موضعی از دستنویس اشعاری از حافظ را چند سالی پس از درگذشت شاعر (همراه با دعای درگذشتگان برای او) ثبت کرده و شعر ناقص و بی‌تخلصی از این منبع که حدس زده شده از حافظ باشد (غزل دهم از بین اشعار ثبت‌شده در منبع مزبور) در هیچ یک از دستنویس‌های دیوان حافظ دیده نمی‌شود (برای مشخصات این منبع، میکائیل بایرام، ۱۳۷۱، صص. ۱۱۱-۱۱۸. برای آگاهی از عدم تعلق این دستنویس به سده هشتم هجری، رحیم‌پور، ۱۳۸۹، ص. ۲۹۳). همچنین مدّعی هدایت ارشادی (فروشنده دستنویس‌های کهن) درباره دستنویسی مورخ ۷۷۷ ق دارای ۲۰ غزل حافظ که آن را به عبدالحسین بیات فروخته بوده، تا زمان یافت‌شدن و بررسی اصل دستنویس، همچنان در ابهام است (درباره این دستنویس، افشار، ۱۳۶۸، ص. ۶۵۹). نیز، شعر حافظ به خط تعلیق سده هشتم هجری در برگ‌های ابتدایی نسخه تلویحات سهروردی متعلق به مرحوم کرامت رعناحسینی، مجموعه‌دار شهیر شیرازی، که اکنون از سرنوشت آن نیز اطلاع موثقی در اختیار نیست، از همین دست است (افشار، ۱۳۵۴، صص. ۱-۱۳). درباره شعری از حافظ در دستنویس اختیارات بدیعی مورخ ۷۸۵ ق به خط کمال غیاث طیب شیرازی که باز هدایت ارشادی از آن سخن گفته (افشار، ۱۳۶۸، ص. ۶۵۹) نیز باید به همین شکل رفتار کرد (درباره این اسناد و منابع کهن، همچنین افشین‌وفایی- فتوحی، ۱۳۸۸، صص. ۷۷-۸۱؛ رحیم‌پور، ۱۳۸۹، صص. ۲۹۱-۳۰۰).

به‌عنوان پیشینه بررسی چنین منابعی در مطالعات سندشناسی اشعار حافظ، در اینجا به همین اندازه بسنده می‌شود؛ زیرا احصاء منابع شعری حافظ تا اواسط سده نهم هجری به زمان و مجالی بیش از این نیازمند است. در ادامه به جایگاه و ارزش چهار سند نویافته در مطالعات متن‌شناسی شعر حافظ پرداخته خواهد شد.

منابعی تازه از اشعار حافظ، متعلق به قرن هشتم تا اواسط قرن نهم

چنانکه دانسته است، سفینه‌های شعری کهنی که در شیراز پدید آمده، همیشه از منظر مطالعه پیرامون شعر حافظ حائز اهمّیت بوده است. برخی از این سفینه‌ها، که در ذیل شماره ۱ از این بخش به آن‌ها اشاره می‌شود، جزو مهم‌ترین یافته‌های حافظ‌شناسی در دهه‌های پیشین بوده و در اینجا نیز یک نمونه تازه‌یاب دیگر معرفی خواهد شد. همچنین در میان یادداشت‌های پراکنده ثبت‌شده در فضای خالی هامش دستنویس‌ها یا لابلاهای اوراق نانوخته آن‌ها ابیات و اشعار موردپسند کاتبان و مالکان دستنویس‌ها نگاشته می‌شده که شماری از آن‌ها که تاکنون در مطالعات شعرشناسی به آن‌ها توجه شده، دانسته‌های مهمّی، گاه مهم‌تر از اطلاعات موجود در منابع تاریخی و تذکره‌ای، عرضه می‌کنند. ذیل شماره‌های ۲-۴ از این بخش نیز، به سه نمونه بررسی‌نشده از شعر حافظ در این دسته از منابع پرداخته می‌شود.

۱. سفینه تحفة الفقیر و هدیه الحقیق، دستنویس شیراز (عهد حیات حافظ)

با به دست آمدن نمونه‌های تازه از سفینه‌ها و جنگ‌های تهیه‌شده در شیراز در سده‌های هشتم و نهم هجری، هر از چندی نکات تازه‌ای به مطالعات نسخه‌شناسی، تاریخ ادبیات و تاریخ هنر افزوده می‌شود. درباب برهه مورد اشاره در این بخش از پژوهش، تاکنون این سنت بیش از هر چیز به فعالیت‌های ممتاز انجام‌شده در کارگاه‌های وابسته به دستگاه/دربار نوه تیمور، یعنی اسکندر میرزا بن عمر شیخ (۷۸۶-۷۸۸ ق) شناخته شده است (درباره این منبع، مهدوی-افشار، ۱۳۶۵، صص. ۱۹۰-۲۰۵؛ مینوی، ۱۴۰۰، صص. ۵۶۱-۵۸۷). در حقیقت ادیبان و نویسندگان فعال در کارگاه‌های حکومتی در شیراز در اوایل سده نهم هجری، در یک همکاری منسجم با هنرمندان وابسته به آن کارگاه‌ها، شاهکارهایی را در عهد اسکندر میرزا تیموری پدید آوردند که نظیر آن‌ها با آن میزان ظرافت و دقت در تاریخ کتاب‌پردازی و نسخه‌آرایی ایرانی کمتر یافت می‌شود (برای آگاهی از برخی از آن سفینه‌ها و جنگ‌ها، غیاثیان-ایلسه استورکنبوم، ۱۳۹۹، صص. ۵۶-۶۹؛ حکیم، ۱۴۰۳، صص. ۹۹۲-۱۰۰۴). در این شهر در فاصله ۸۱۳ تا ۸۲۲ ق نیز، فردی به نام اسعد بن احمد کاتب، احتمالاً از وابستگان به نظام خانقاهی در فارس، کتابخانه‌ای بین‌الدقّین در دو جلد فراهم کرده که مشتمل بر چندین کتاب و رساله بزرگ و کوچک بوده و اکنون تنها یکی از آن دو جلد در دسترس محققان قرار دارد (بشری، ۱۴۰۳، صص. ۱۹۳-۲۲۴). این نمونه‌ها و چندین نمونه فاخر دیگر از مجموعه‌ها و سفینه‌های بازمانده از این شهر پراهمّیت فرهنگی از عهد تیموری نشان می‌دهد که چنین پیشرفتی در اوایل سده نهم هجری، بی‌تردید باید ریشه در تجربیات کهن‌تری در این زمینه داشته باشد. در واقع آنچه کمتر به آن پرداخته شده، وجود سنتی دیرپا و کهن از سفینه‌پردازی در شیراز پیش از حضور تیموریان است که پس از این در

مطالعاتی مستقل می‌توان آن را بررسی کرد.

آنچه اکنون موجب شگفتی و نیز خرسندی است، یافت شدن سفینه‌ای از عهد حکمرانی شاه‌شجاع مظفری در شیراز (حک ۷۵۹-۷۸۶ ق) است که تحفة الفقیر و هدیه الحقیق نام دارد، و از نام جامع آن که در دیباجه اثر ثبت شده، جز نسبت «یزدی» خوانده نمی‌شود (یزدی، ۸ ق؛ در منابع). این سفینه به‌خط اصل (متعلق به تدوین‌کننده و جامع سفینه) است و تاریخ کتابت آن بی‌تردید متعلق به پیش از اتمام حکمرانی و حیات شاه‌شجاع در ۷۸۶ ق است. تنها دستنویس کامل این منبع ارزنده نیز در شعبه کتابخانه ملی در شیراز، به‌شماره ۶۱۶ نگهداری می‌شود (معرفی نسبتاً جامعی از محتویات این منبع ارزنده شعری، به‌زودی در دفتر سوم از مجموعه به یاد ایرج افشار، به‌قلم استاد محمّد برکت، که کشف و یافت شدن این منبع مرهون جستجوهای ایشان است، و عاطفه طهماسبی گرکانی، عرضه خواهد شد).

در این سفینه، که در عهد حیات حافظ و پیش از ۷۸۶ ق تدوین و کتابت شده، ابتدا سه بیت از یکی از غزل‌های مشهور حافظ با عنوانی کوتاه و بدون هیچ لقب خاصی برای سرایند (به‌صورت «للحافظ») در باب هفدهم که به خمریات اختصاص دارد («فی الخمریات») آمده است:

«حاشا که من به موسم گل ترک می‌کنم من لاف عقل می‌زنم این کارگی کنم
مطرب کجاست تا همه محصول علم و عقل در کار بانگ بریبط و آواز نی کنم
از نامه سیاه نترسم که روز حشر با فیض فضل حق صد ازین نامه طی کنم»

(یزدی، ۸ ق: ۷۵ ب)

تحلیل دگرسانی‌ها یا نسخه‌بدل‌های این سه بیت، نتایج بسیار جالب‌توجهی به دنبال دارد. در بیت نخست که تفاوت و نسخه‌بدل چشمگیری نه در این سفینه و نه در بین نسخه‌های کهن مورد استناد نِساری به چشم نمی‌خورد. اما در بیت دوم و سوم، از ضبط سفینه حاضر نسخه‌بدل‌هایی به دست می‌آید که نشان می‌دهد، اگر جامع/کاتب سفینه تصرفی از سوی خود در بیت‌ها مرتکب نشده باشد، حافظ واژگانی را متفاوت از صورت ثبت‌شده در اکثریت دستنویس‌های موجود از دیوان، به کار برده است. در واقع در مصرع نخست از بیت دوم، به جای «محصول زهد و علم» - که مورد تأیید ۳۲ دستنویس از بین ۳۸ دستنویس قرن نهمی حاوی این غزل است (نِساری، ۱۳۹۷، ص. ۲/۱۱۶۱-)، در سفینه حاضر با ضبط «محصول علم و عقل» روبرو هستیم؛ ضبطی که هیچ مؤیدی در دستنویس‌های کهن قرن نهمی ندارد و از این نظر یگانه است، و با کهنگی‌ای که دارد، دست‌کم نباید در بررسی تطوّر و تکوین این

بیت در ذهن و خاطر سراینده اصلی تا رسیدن به تکامل نهایی (صورتی که همان صورت مشهور و مورداتفاق دستویس‌های کهن قرن نهمی است)، از نظر پژوهشگران دور بماند. از بین ۳۸ دستویس قرن نهمی حاوی این غزل، چهار دستویس («کا») [= دستویس دکتر اصغر مهدوی مورخ ۸۲۱ ق.]، «کج» [= دستویس دانشگاه میسینگان، مورخ ۸۲۳ ق.]، «قو» [= دستویس موزه قونیه، مورخ ۸۵۹ ق.] و «تجا» [= دستویس بی تاریخ و بسیار کهن کتابخانه مجلس، که اساس چاپ دیوان کهنه حافظ ایرج افشار قرار گرفته] ضبط «محصول درس و علم» را در خود حفظ کرده (نیساری، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۶۱/۲) که از نظر مفهومی با ضبط سفینه حاضر خویشاوند است و کهنگی ضبط سفینه، نشان‌دهنده کهنگی ضبط این چهار دستویس در موضع حاضر خواهد بود. در مصرع دوم از بیت سوم سفینه - که بیت ششم از غزل حاضر است - نیز به جای «فیض لطف او» (مورد تأیید ۲۸ دستویس از بین ۳۸ دستویس قرن نهمی که این غزل را در خود دارد)، در سفینه ضبط «فیض فضل حق» دیده می‌شود که کل این گروه زبانی به صورت جمعی، به این صورت در هیچ دستویسی مشاهده نشده است. اما اگر بخواهیم دستویس‌هایی را نشان دهیم که ضبط‌هایی تنها مشابه ضبط سفینه به دست می‌دهند، می‌توان گفت که چهار دستویس («کد») [= دستویس گورکپور هند، مورخ ۸۲۴ ق.]، «نح» [= دستویس کتابخانه مجلس، مورخ ۸۵۸ ق.]، «سز» [= دستویس کتابخانه جعفر قاضی / دستویس پیروداقی، مورخ ۸۶۷ ق.] و «فط» [= دستویس کتابخانه ملی پاریس، مورخ ۸۸۹ ق.] حاوی ضبط «فیض فضل او» و یک دستویس («پنا») [= دستویس کتابخانه دانشگاه پنجاب، مورخ ۸۹۴ ق.] مشتمل بر ضبط «فیض لطف حق» است (نیساری، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۶۱/۲).

جز این، دو شعر دیگر از حافظ در سفینه حاضر هست که بدون نام شاعر آمده و عنوان «آخر» دارد. یکی شعر

زیر در همان باب هفدهم:

«جام می‌گیرم و از اهل ریا دور شوم / یعنی از خلق جهان پاک‌دلی بگزینم»

(یزدی، ۸ ق: ۷۸ الف)

بر اساس جامعه آماری موجود در کتاب نیساری، درباره این تک‌بیت - که بیت دوم از غزل «حاليا مصلحت وقت دران می‌بینم...» است - باید چنین گفت که در دو موضع از مصرع دوم نسخه‌بدل‌هایی در این بیت وجود دارد («اهل جهان» به جای «خلق جهان» و «صاف‌تی / صاف‌دلی» به جای «پاک‌دلی») که اولین مورد، حائز اهمیت بیشتری است؛ زیرا تعداد ۱۶ دستویس از بین ۳۸ دستویس قرن نهمی مشتمل بر این غزل، «اهل جهان» را نمایندگی می‌کند، و ۲۲ دستویس نیز مؤید «خلق جهان» است، و نیساری نیز به ضبط اکثریت دستویس‌ها (یعنی «خلق

جهان)) پایبند مانده، و اکنون روشن است که ضبط سفینه حاضر نیز که به اواخر قرن هشتم هجری تعلق دارد، مؤیدی دیگر بر ضبط «خلق جهان» است.

جز این دو، یک رباعی از رباعیات منسوب به حافظ در سفینه حاضر موجود است که بدون هیچ توضیحی درباره سراینده، و با عنوان «فیه» در بخش «رباعیات- فی الحُسن» آمده است:

«گر جامه ز تن برکشند آن مشکین خال آن کس که [اصلاح در حاشیه: با آنک] نظیر خود ندارد بجمال
در سینه معاینه دلش بتوان دید مانده سنگ خاره در آب زلال»
(یزدی، ۸: ق: ۸۸ ب)

پیش از هر بحثی، باید گفت که انتساب دست کم برخی رباعیات موجود در دستنویس‌های حتی کهن حافظ، ضعیف یا اساساً مردود و منتفی است و این را برخی پژوهشگران در تبعات خود نشان داده‌اند (برای نمونه، ریاحی، ۱۳۷۴، صص. ۳۷۷-۳۹۶). اما بدون هیچ پیش فرضی، ابتدا اصل این انتساب را در سفینه حاضر - که هم به شیراز تعلق دارد و هم در اواخر عهد حیات شاعر بزرگ، حافظ شیرازی، تدوین شده و دو شعر دیگر از وی را در خود جای داده - بررسی می‌کنیم تا روشن شود این انتساب چه جایگاهی دارد. در تصحیح خانلری که رباعیات دستنویس‌های موردمرجع خود را نیز در اواخر جلد دوم دیوان حافظ آورده، این رباعی با این ضبط و نسخه‌بدل‌ها، در چهار دستنویس «ه» (=دستنویس حیدرآباد، مورخ ۸۱۸ ق)، «ی» (=دستنویس گورکھپور هند، مورخ ۸۲۴ ق)، «ک» (دستنویس کتابخانه نور عثمانیه، مورخ ۸۲۵ ق) و «ل» (دستنویس عبدالرحیم خلخالی، مورخ ۸۲۷ ق [!]) آمده، که اساس در تصحیح خانلری، دستنویس «ه» قرار گرفته و ضبط آن چنین است:

«چون جامه ز تن برکشند آن مشکین خال ماهی که نظیر خود ندارد به کمال
در سینه ز نازکی دلش بتوان دید مانده سنگ خاره در آب زلال»
(حافظ، ۱۳۷۵، صص. ۱۱۵۲/۲-۱۱۵۳)

نسخه‌بدل‌های سه دستنویس دیگر خانلری نیز از قوار زیر است:

«ز تن برکنند» (ک)؛

«آن بت که نظیر خود» (ک)؛

«ندارد بجمال» (ی، ک، ل)؛

«در سینه دلش بنازکی» (ک)؛ «در سینه دلش ز نازکی» (ل)؛

«توان دید» (ه، ل).

همچنین در دستویس «ال» مصراع اول و دوم از بیت نخست، مقدم و مؤخر شده است. اما به دو دلیل، که دومی قوی‌تر است، در مجموع باید انتساب این رباعی را به حافظ ضعیف دانست: دلیل نخست آن است که این رباعی در سفینه‌ای از عهد شاه‌شجاع مظفری (سفینه حاضر)، بدون انتساب به حافظ و بدون هیچ عنوانی ثبت شده است. به هر حال، اگر شعر نخست از حافظ را که در این منبع آمده و عنوان «للحافظ» دارد مبنا قرار دهیم، مشخص است که جامع و مدون این سفینه با شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی آشنایی داشته و نام او را، و احتمالاً اشعارش را می‌شناخته است؛ بنابراین، دلیلی نداشته که یک رباعی از شاعر هم‌روزگار خود را بدون نام او در سفینه خویش درج کند. باین حال، مشخص است که این دلیل، به‌تنهایی کافی نیست و به‌راحتی می‌توان آن را نقض کرد و دلایلی ضد آن (مانند اینکه شعر دوم حافظ در این سفینه نیز بدون عنوان است) اقامه کرد. اما دلیل دوم در رد انتساب رباعی حاضر به حافظ، دلیل محکم‌تری است و شاید نشان دهد که این رباعی به هیچ وجه از حافظ نخواهد بود. در واقع در دو مجموعه شعری کهن از سده هشتم، متعلق به اواسط این سده، با این رباعی مواجه هستیم. یکی جنگ مشهور لالا اسماعیل شماره ۴۸۷، مورخ ۷۴۱ و ۷۴۲ ق، که بخش اعظم آن در مصر تدوین و کتابت شده است:

گر جامه ز تن برکنند آن مشکین خال آن بت که نظیر خود ندارد به جمال
در سینه دلش معاینه بتوان دید ماننده سنگ خاره در آب زلال
(جنگ لالا اسماعیل، ۷۴۱-۷۴۲ ق: ۶۹ ب)

و دیگری مجموعه شعری شماره ۲۰۵۱ ایاصوفیا، کتابت شده حدوداً در اواسط قرن هشتم هجری، که در آنجا نیز این رباعی بدون نام سراینده، به این صورت آمده است:

گر جامه ز تن برکنند آن مشکین خال آن بت که نظیر خود ندارد به جمال
در سینه دلش معاینه بتوان دید ماننده سنگ خاره در آب زلال
(مجموعه ۲۰۵۱ ایاصوفیا، کتابت شده حدوداً در اواسط قرن هشتم هجری: ۲۷۳ ب)

در واقع توجه به تاریخ رواج و شهرت رباعی مزبور از طریق یافتن رد آن در این دو سفینه/جنگ شعری، انتساب آن را به حافظ ضعیف، بلکه تا حد زیادی منتفی می‌کند؛ زیرا اگر این رباعی در اواسط قرن هشتم هجری آن اندازه شهرت داشته تا نظر سفینه‌پردازان و تدوین‌کنندگان جنگ‌ها و مجموعه‌های شعری در حوالی سده هشتم (دقیقاً در ۷۴۱-۷۴۲ ق) را جلب کند، لابد سروده‌ای از اوایل قرن هشتم هجری یا نهایتاً اواسط این دوران بوده و در این صورت انتساب آن به حافظ بسیار ضعیف، بلکه تا حدودی محال خواهد شد (برای آگاهی از نظری مخالف با حدس اخیر،

شرفی صَحی، ۱۴۰۴: «رباعی حافظ در دوران زندگی وی»؛ که این رباعی را در بخش اشعار متفرقه برافزوده به دستنویس خردنامه، کتابخانه نافذپاشا، شماره ۳۲۸، اصل دستنویس از سده ششم هجری، اوراق مشتمل بر اشعار برافزوده از سال ۷۷۶ ق (صحیح آن ظاهراً: ۷۶۶ ق)، یافته و آن را رباعی ای از حافظ، کتابت شده در عهد حیات شاعر معرفی کرده است. در مجموع، با اینکه بر این باورم که از نظر تاریخی، نقل رباعی ای از حافظ جوان در سفینه‌ها و مجموعه‌های شعری متعلق به اواسط سده هشتم هجری، از نظر تاریخی غیرممکن نیست، باز با اتکا به همان مبنایی که انتساب برخی دیگر از رباعیات تکثیرشده در شماری از دستنویس‌های دیوان حافظ را مردود اعلام می‌کند و ریاحی (۱۳۷۴، صص. ۳۷۷-۳۹۶) به برخی از مدارک این مطالعات توجه نشان داده بود، شاید بهتر باشد که انتساب این رباعی به حافظ ضعیف تلقی شود.

۲. صفحاتی از دستنویس تسدید القواعد آستان قدس رضوی (۸۲۶ ق)

در میان اشعار، مطالب و فواید متفرقه‌ای که بر دستنویس‌های قدیم کتابت شده، چند نمونه را می‌شناسیم که بر اوراق آن‌ها اشعاری از حافظ ثبت شده و به آن موارد در بخش پیشینه پژوهش اشاره شد.

در اینجا یکی از این متفرقه‌نویسی‌های مهم حاوی دو غزل از حافظ معرفی می‌شود که در صفحه ابتدایی از دستنویس حاشیه تسدید القواعد فی شرح تجرید العقائد، یا حاشیه شرح القدیم للتجرید اثر میر سید شریف جرجانی (۷۴۰-۸۱۶ ق)، محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۱۵ ثبت شده است (بدایع نگار و همکاران، ۱۳۰۵، ص. ۳۸؛ اردلان جوان، ۱۳۶۵، ص. ۱۰۸؛ درایتی، ۱۳۹۰-۱۳۹۴، ص. ۱۱/۴۷۸-۴۷۹). در این دستنویس، علاوه بر اشعاری که در سه صفحه نخست، به احتمال قریب به یقین به همان خط اصلی کتابت شده، ده صفحه شعر نیز پس از رقم کاتب و اتمام متن اثر دیده می‌شود که در نوع خود پراهمیت است، و جز اشعار حافظ، اشعاری از سعدی، ناصر بخاری، عماد کرمانی، نظامی، حسن دهلوی و ابیاتی از مثنوی‌های لیلی و مجنون، طریقت‌نامه و حیدرنامه را در بر دارد و تاریخ کتابت آن‌ها، بر اساس قرآن نسخه‌شناسی و خط‌شناسی، ظاهراً همزمان یا قریب‌العهد با کتابت اثر میر سید شریف تخمین زده می‌شود. چنین است رقم کاتب در انتهای اثر، ص.

«تمت هذه النسخة الشريفة علي يد أضعف عباد الله تعالى علي بن أمير لولاك/ لولاس بن أمير ارغونشاه الأندكاني غفر الله لهما وجعل الجنة مثاهما ولجميع المؤمنين والمؤمنات، في مدرسة أمير فيروزشاه دام دولته سنة ۸۲۶».

نام پدر کاتب در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی خوانده نشده و نسبت او نیز «الاردکانی» ثبت شده (اردلان

جوان، ۱۳۶۵، ص. ۱۰۸؛ درایتی، ۱۳۹۰-۱۳۹۴، صص. ۴۷۸/۱۱-۴۷۹) که صحیح نیست و لازم است اصلاح شود. همچنین سال کتابت که به عدد (به صورت غیر حروفی) کتابت شده، ۸۲۶ ق است، اما در فهرست مزبور ۸۲۹ ق قرائت شده (اردلان جوان، ۱۳۶۵، ص. ۱۰۸؛ درایتی، ۱۳۹۰-۱۳۹۴، صص. ۴۷۸/۱۱-۴۷۹) و آن نیز باید اصلاح شود. در واقع این اندکان یا اندجان، یا از قرای فرغانه، و یا از مضافات سرخس است، و به هر حال از ماوراءالنهر یا خراسان باید محسوب شود. صورت نام قریه منسوب به فرغانه را به صورت «اندجان» تعریب کرده‌اند که در این صورت شکل درست این نام باید «اندگان» باشد (برای نمونه، السخاوی، بی تا، ص. ۲۹۷/۱۰؛ کاشفی، ۱۳۵۶، صص. ۳۷۴/۲، ۵۵۲). برای اطلاع بیشتر باید یادآور شد که ظهیرالدین محمد بابر در روز شنبه ۵ رمضان ۸۹۹ ق در همین اندجان از ولایت فرغانه بر تخت سلطنت نشسته، و همچنین محمد عارف بقایی بخارایی نگارش تذکره خود موسوم به مجمع الفضلاء را به سال ۹۹۶ ق در بلده بهشت‌آیین «اندگان/ اندکان» آغاز کرده است (بقایی بخارایی، ۱۳۹۴، ص. ۲۶، ۶۶. درباره این شهر، السمعانی، ۱۳۸۲-۱۳۹۷ ق، ص. ۱/۳۶۴؛ یاقوت الحموی، ۱۳۷۴ ق، صص. ۲۶۱/۱-۲۶۲؛ کاشفی، ۱۳۵۶، ص. ۲/۵۷۵).

تعلق کتابت دستنویس به شرق ایران را از ظواهری چون خط آن نیز می‌توان حدس زد. درباره مدرسه امیر فیروزشاه، احتمالی که وجود دارد آن است که همان مدرسه‌ای باشد که در هرات قرار داشته است. در این باره فخرالدین علی صفی (۸۶۷-۹۳۹ ق)، در رشحات عین الحیات حکایت مهمتی درباره علاءالدین محمد بن مؤمن آیزی نقل کرده که در آن از این مدرسه سخن رفته است:

«خدمت مولوی می‌گفتند که در مبادی حال در هرات به تحصیل علوم اشتغال داشتم. چون ملازمت حضرت مولانا سعدالدین -قدس سره- اختیار کردم، فتوری در مطالعه پیدا شد. متردد بودم که آیا به تمام ترک تحصیل نمایم یا گاهی مشغولی کنم. درین اندیشه روزی از شهر بیرون آمدم. چون به در مدرسه میر فیروزشاه [نسخه‌بدل‌ها: دستنویس می: مدرسه فیروزشاه، دستنویس چپ: مدرسه امیر فیروزشاه] رسیدم، به جماعت خانه وی درآمدم و در از درون بستم و پشت بر محراب نشستم و در اندیشه تحصیل و ترک آن افتادم. ناگاه از گوشه محراب آوازی شنیدم که گوینده گفت ترک نمای و بیاسای. حال بر من بگشت. از آنجا بیرون آمدم و روی به خیابان نهادم تا به تل قبطان رسیدم. در آن گورستان دیوانه‌ای بود نجم‌الدین عمر نام، ناگاه از دور پیدا شد و با خود زمزمه می‌کرد. گفتم پیش وی روم و بینم درین باب چه می‌گوید. چون نزدیک او رسیدم، گفت حالی که در مسجد فیروزشاه بودی، نه تو را گفتم که ترک نمای و بیاسای؟ متحیر شدم و از پیش او برگشتم و داعیه ترک و تجرید غالب شد، بر همان قدم به ملازمت حضرت مولانا سعدالدین -قدس سره- آمدم و در آن

محل ایشان تنها در مسجد جامع جانی مراقب نشسته بودند، چون پیش ایشان نشستم سر برآوردند و فرمودند که "اطرح و افرح"، مثلی مشهور است. حاصل آنکه ترک تحصیل بی حاصل می‌باید کرد و به تمامی روی در این نسبت می‌باید آورد. از این سخن که ایشان فرمودند خاطر من به تمام از تردّد خلاص شد و به همگی همّت بر طریق خواجگان - قدّس الله تعالی ارواحهم - اقبال نمودم» (کاشفی، ۱۳۵۶، صص. ۳۰۷/۱ - ۳۰۸).

بنابراین، اگر منظور از مدرسه امیر فیروزشاه در دستنویس آستان قدس، همان مدرسه‌ای باشد که به این نام در هرات وجود داشته، باید افزود که آن مدرسه را امیر جلال‌الدین فیروزشاه، از امرای نامدار شاهرخ، در نیمه نخست سده نهم هجری در هرات بنا کرده است (در این باب، رساله مزارات هرات، بی تا، ص. ۳۹۶؛ مجتبی، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۲). و اما متن دو غزل حافظ در صفحه نخست از این منبع، که ابتدا عین شعر و عنوان آن، و سپس نکاتی حاصل از مقایسه ضبط‌های آن با سایر دستنویس‌های کهن دیوان حافظ عرضه می‌شود.

غزل اول: «خواجه حافظ شیرازی، قدّس سرّه:

«آن سیه چرده که شیرینی عالم با اوست	چشم میگون، لب خندان، رخ خرّم با اوست
گرچه شیرین‌دهنان پادشهانند همه	او سلیمان جهانست که خاتم با اوست
خال شیرین که بران عارض گندم‌گونست	سرّ آن دانه که شد ره‌زن آدم با اوست
دلبرم عزم سفر کرد خدا را یاران	چکنم با دل مجروح که مرهم با اوست
روی خوبست و کمال هنر و دامن پاک	لاجرم همّت پاکان دو عالم با اوست
با که این نکته توان گفت که آن سنگین‌دل	کشت ما را و دم عیسی مریم با اوست
حافظ از معتقدانست گرامی دارش	زانکه بخشایش بس روح مکرم با اوست»

(جرجانی، ۸۲۶: ق ۱ الف)

غزل دوم: «و له الرحمة [کذا]:

«[چو] دست در زلفش [کذا] ز نم بتاب رود	ور آشتی طلبم با سر عتاب رود
[چو] ماه نوره نظارگان بیچاره	زند به گوشه ابرو و در نقاب رود
[شب] شراب خرابم کند به بیداری	وگر به روز شکایت کنم به خواب رود
[طر]یق عشق پر آشوب و آفتست ای دل	بیفتد آنک درین راه با شتاب رود
[گد]ایی در جانان به سلطنت مفروش	کسی ز سایه این در به آفتاب رود؟

[دلا] چوپیر شدی حسن و نازکی مفروش که این مُعامله در عالم شباب رود
 [حجا]ب راه تویی حافظ از میان برخیز خوشاکسی که درین راه بی حجاب رود»
 (جرجانی، ۸۲۶ق: ۱ الف)

درباره ویژگی‌های این دستنویس در مقایسه با سایر دستنویس‌های کهن دیوان حافظ پس از مقایسه با دگرسانی‌ها و نسخه‌بدل‌های ثبت‌شده توسط نیساری، ابتدا باید گفت که چینش و توالی ابیات غزل نخست، با هشت دستنویس (از بین ۳۷ دستنویس دارنده این غزل در بین دستنویس‌های قرن نهمی موردمراجعه نیساری) که عبارت از دستنویس‌های «نط، سو، فح، صف، صد، قم، حص، تیا» باشد همسان است (نیساری، ۱۳۹۷، ص. ۱/۲۵۰). غزل دوم در دستنویس حاضر نیز مانند برخی از دستنویس‌های کهن قرن نهمی، هفت‌بیتی است، درحالی‌که یک تا سه بیت افزوده در تعدادی دستنویس کهن و معتبر دیگر دیده می‌شود (نیساری، ۱۳۹۷، ص. ۱/۷۵۶). همچنین می‌توان به این چند اختلاف مهم‌تر در مقایسه با ضبط‌های موجود در اکثریت دستنویس‌های کهن از دیوان حافظ اشاره کرد:

- غزل اول، بیت ۱، مصرع ۲: «رخ خرم» (موردتأیید ۱۶ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «دل خرم» (موردتأیید ۲۰ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «رخ خرم» (مطابق با اقلیت دستنویس‌ها، که البته ضبط انتخابی نیساری نیز بوده است).
- غزل اول، بیت ۲، مصرع ۱: «پادشاهانند ولی» (موردتأیید ۳۰ دستنویس)؛ نسخه‌بدل اصلی: «پادشاهانند همه» (موردتأیید ۴ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «پادشاهانند همه» (مطابق با اقلیت دستنویس‌ها).
- غزل اول، بیت ۲، مصرع ۲: «سلیمان زمانست» (موردتأیید ۳۲ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «سلیمان جهانست» (موردتأیید ۴ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «سلیمان جهانست» (مطابق با اقلیت دستنویس‌ها).
- غزل اول، بیت ۳، مصرع ۱: «خال شیرین» (موردتأیید ۲۰ دستنویس)؛ نسخه‌بدل اصلی: «خال مشکین» (موردتأیید ۱۳ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «خال شیرین» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).
- غزل اول، بیت ۳، مصرع ۲: «سر آن دانه» (موردتأیید ۲۸ دستنویس)؛ نسخه‌بدل اصلی: «سر آن نکته» (موردتأیید ۷ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «سر آن دانه» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).
- غزل اول، بیت ۵، مصرع ۱: «دامن پاک» (موردتأیید ۳۲ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «گوهر پاک» (موردتأیید ۳ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «دامن پاک» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).
- غزل دوم [ثبت‌شده در ۳۵ دستنویس کهن از قرن نهم هجری]، بیت ۲، مصرع ۱: «نظارگان بیچاره» (موردتأیید ۱۴ دستنویس)؛ نسخه‌بدل اصلی: «بیچارگان نظاره» (موردتأیید ۱۲ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «نظارگان بیچاره» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).

- غزل دوم، بیت ۲، مصرع ۲: «در نقاب رود» (موردتأیید ۲۸ دستنویس)؛ نسخه بدل: «در حجاب رود» (موردتأیید ۷ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «در نقاب رود» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).
- غزل دوم، بیت ۳، مصرع ۲: «شکایت کنم» (موردتأیید ۲۳ دستنویس)؛ نسخه بدل: «حکایت کنم» (موردتأیید ۱۲ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «شکایت کنم» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).
- غزل دوم، بیت ۴، مصرع ۱: «پر آشوب و» (موردتأیید ۲۰ دستنویس)؛ نسخه بدل اصلی: «پر از شور و» (موردتأیید ۱۳ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «پر آشوب و» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).
- غزل دوم، بیت ۴، مصرع ۱: «فته است ای دل» (موردتأیید ۲۵ دستنویس)؛ نسخه بدل اصلی: «آفتست ای دل» (موردتأیید ۸ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «آفتست ای دل» (مطابق با اقلیت دستنویس‌ها).
- غزل دوم، بیت ۷، مصرع ۲: «درین راه» (موردتأیید ۲۱ دستنویس)؛ نسخه بدل اصلی: «درین پرده» (موردتأیید ۱۳ دستنویس)؛ ضبط دستنویس آستان قدس: «درین راه» (مطابق با اقلیت دستنویس‌ها).

در پایان این بخش، به‌عنوان نمونه دیگری از سنت کتابت اشعار حافظ در لابلائی دستنویس‌های مدرسی یا طلبگی در عهد تیموری، که آن نیز متعلق به همین برهه زمانی و این بار از مدرسه‌ای در مشهد رضوی است، می‌توان از دستنویس مفقودی از شرح آداب البحث و المناظره اثر حمیدالدین شاشی/چاچی مورخ ۸۲۶ ق، کتابت‌شده در مدرسه دارالسعادة الفخریه در مشهد رضوی یاد کرد که زمانی در کتابخانه خصوصی حسین مفتاح (به‌شماره ۱۰۱۸) نگهداری می‌شده و پس از ادغام بخش عمده آن گنجینه در کتابخانه سنا (مجلس شماره ۲) و کتابخانه ملی، از دستنویس مزبور اطلاعی در دست نیست. دانش‌پژوه (۱۳۵۳، ص. ۱۸۰) که سال‌ها قبل معرفی این دستنویس را به عهده داشته، درباره شعر حافظ در آن به این گزارش بسنده کرده است: «در پایان، شعرهای فارسی فضلوی و عصمت و حافظ است، به نستعلیق کهن دیگر». تعبیر او به‌گونه‌ای است که نشان می‌دهد تاریخ‌گذاری اشعار حافظ در این دستنویس، احتمالاً سالیانی، و شاید هم خیلی بعدتر از ۸۲۶ ق باشد. به هر حال، تا یافت شدن اصل منبع، این دستنویس را نیز می‌توان حاوی اشعاری از حافظ به حساب آورد که آن اشعار نزدیک به سه دهه یا بیشتر پس از درگذشت شاعر در خراسان کتابت شده است.

۳. خمسه نظامی، کتابخانه مسجد اعظم، مورخ ۸۴۴ ق

دستنویسی از خمسه نظامی در کتابخانه مسجد اعظم قم به‌شماره ۲۸۳۷ در ۲۸۸ برگ ۲۵ سطری چهارستونی در ابعاد ۱۲ × ۱۶ سانتیمتر نگهداری می‌شود (استادی ۱۳۸۸، صص. ۳۱۵/۲ - ۳۱۶، با اطلاعاتی که باید تکمیل شود) که بر اساس رقم کاتب در بخش‌های متعدّد مثنوی‌های نظامی، در فاصله حدود شعبان ۸۴۱ ق تا محرم ۸۴۲ ق

کتابت شده است. البته نباید از نظر دور داشت که کلّ بخش مخزن الاسرار نونویس است و در جای جای دستنویس نیز نقص‌ها و افتادگی‌هایی وجود دارد که بعدها بر کاغذهای جدید کسرنویسی شده است. چنین است رقم کاتب در انتهای خسرو و شیرین:

«تمّ الكتاب بعون الله تعالى وحسن توفيقه وقد فرغ من تمميقه في شهر شعبان المعظم لسنة إحدى وأربعين وثمانمائة الهجرية النبوية، غفر اه [=الله] لكاتبه ولقائله» (نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۸۸ ب).

و رقم او در انتهای لیلی و مجنون:

«تمّ الكتاب بعون الله تعالى وحسن توفيقه في سابع شهر رمضان المبارك لسنة ۸۴۱ ق الهجرية النبوية المصطفوية صلی الله عليه وآله وسلم، غفر اه [=الله] لكاتبه ولقائله» (نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۱۳۵ ب).

نیز رقم ثبت شده در انتهای هفت پیکر:

«وقد فرغ من تمميقه في ثالث شهر شوال ختم بالخير والإقبال لسنة إحدى وأربعين وثمانمائة الهجرية النبوية المصطفوية عليه أفضل الصلوات وأكمل التحيات، م؛ غفر الله لقائله لکاتبه، م؛ ولقاربه» (نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۱۸۵ ب).

رقم پایانی در انتهای شرف‌نامه نیز چنین است:

«تمّ القسم الأول من اسکندرنامه في شهر ذي القعدة الحرام لسنة ۸۴۱ ق الهجرية النبوية المصطفوية عليه الصلوة والسلام، م؛ غفر الله لقائله و لكاتبه ولقاربه، م» (نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۲۵۳ ب).

و رقم انتهای اقبال‌نامه:

«تمّ القسم الثاني من اسکندرنامه في شهر محرم الحرام لسنة اثني وأربعين وثمانمائة، م» (نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۲۸۸ ب).

الف.

این دستنویس در فضای خالی بین بخش‌های مختلف خمسه، مشتمل بر یادداشت‌های گوناگون و اشعاری پراکنده به خطوطی جز خط کاتب اصلی است. برای نمونه در فاصله بین مثنوی خسرو و شیرین و لیلی و مجنون، در برگ ۸۹ الف - که در این دستنویس صفحه عنوان لیلی و مجنون به حساب می‌آید - این غزل از حافظ کتابت شده که بدون عنوان است:

چرا نه در پی عزم دیار خود باشم	چرا نه خاک سر کوی یار خود باشم
غم غریبی و غربت چو بر نمی‌تابم	به شهر خود روم و شهر یار خود باشم
ز محرمان سراپرده وصال شوم	ز بندگان خداوندگار خود باشم
چو کار عمر نه پیداست باری آن اولیست	که روز واقعه پیش نگار خود باشم

همیشه پیشه من عاشقی و رندی بود دگر بکوشم و مشغول کار خود [باشم]
 دست بخت گران خواب و کار بی سامان گرم بُود گله‌ای رازدار خود باشم
 بُود که لطف ازل رهنمون شود حافظ و گرنه تا به ابد شرمسار خود باشم

فی عشرين شهر ربيع الثاني حجة ۸۴۴ الهجرية م» (نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۸۹ الف).

چنانکه در رقم کاتب این یادداشت شعری (شعر حافظ) دیده می‌شود، خوشبختانه این شعر دارای تاریخ مجزاً و واضحی است که نشان می‌دهد در ۲۰ ربیع‌الثانی ۸۴۴ ق کتابت شده و از نمونه‌های قدیم اشعار حافظ در لابلای دستنویس‌های ایرانی است. در انتهای بخش لیلی و مجنون، یعنی در برگ ۱۳۵ ب نیز شعری بدون عنوان منسوب به عطار نیشابوری به مطلع «هر دل که جان نداشت، درین راه جان ندید/ تا بی نشان نگشت ز جانان نشان ندید» در پنج بیت کتابت شده که باز به همین خط است. این کاتب، بی‌تردید با کاتب اصل دستنویس تفاوت داشته، زیرا نوع خط و قلم او به هیچ وجه با خط و قلم کاتب اصلی تناسب ندارد. همچنین اشعاری در انتهای هفت پیکر در برگ ۱۸۵ ب کتابت شده که اگرچه قرن نهمی به نظر می‌رسد، خط و قلم آن با خط دو شعر پیشین تفاوت دارد:

«زاهدی در سماع رندان بود زان میان گفت شاهدی بلخی
 گر ملولی ز ما ترش منشین که تو هم در میان ما تلخی»

«فرد:

جمعی چو گل و لاله به هم پیوسته تو هیزم خشک در میانشان رسته»

(نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۱۸۵ ب، هر دو شعر از سعدی؛ سعدی شیرازی، ۱۳۸۴، ص. ۱۴۰)

اگر بتوان تصور کرد که اشعار متفرقه مزبور با اشعار کتابت‌شده در فضای خالی صفحه پایانی از شرف‌نامه متعلق به یک نفر باشد، او در این بخش نام خود را ثبت کرده و از این طریق با نام او آشنا می‌شویم: «أقل الفقرا، محمدفولاذ شخممفا (؟)» (نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۲۵۳ ب). در فضای خالی برخی اوراق دیگر دستنویس، مانند برگ‌های ۲۸۸ الف-۲۸۹ ب نیز یادداشت‌ها و اشعاری نوشته شده که از اواخر سده نهم تا سیزدهم تاریخ‌گذاری می‌شود و برخی از آن‌ها که مولودنامه و یادداشت‌های ظاهراً تاریخی است دارای تاریخ‌های ۸۹۸ ق و ۸۹۹ ق است (نظامی، ۸۴۱-۸۴۲ ق: ۲۸۸ الف).

اما درباره شعر حافظ در این دستنویس که در ۲۰ ربیع‌الثانی ۸۴۴ ق کتابت شده، باید گفت که بر اساس گزارش

نیساری (۱۳۹۷، صص. ۱۱۱۳/۲-۱۱۱۴)، این غزل مشهور حافظ در ۳۵ دستنویس از بین ۵۰ دستنویس کهن که او به آن‌ها مراجعه کرده ثبت شده و او اختلاف‌ها یا نسخه‌بدل‌های آن ۳۵ دستنویس را گزارش کرده است. اما درباره برخی ضبط‌های این غزل در دستنویس‌های کهن حافظ لازم است به چند اختلاف مهم‌تر اشاره شود تا تعلق این دستنویس به یکی از تبارها و دسته‌های موجود از دستنویس‌های موردمراجعه نیساری از دیوان حافظ برای خواننده مشخص گردد:

- بیت ۱، مصرع ۲: «خاک سر کوی» (مورد تأیید ۲۲ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «خاک کف پای» (مورد تأیید ۱۳ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مسجد اعظم: «خاک سر کوی» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).

- بیت ۲، مصرع ۱: «غریبی و محنت» (مورد تأیید ۲۰ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «غریبی و غربت» (مورد تأیید ۱۴ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مسجد اعظم: «غریبی و غربت» (مطابق با اقلیت دستنویس‌ها).

- بیت ۴، مصرع ۱: «آن اولی» (مورد تأیید ۳۱ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «آن بهتر» (مورد تأیید ۳ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مسجد اعظم: «آن اولیست» (ضبط منفرد که هیچ مؤیدی ندارد).

- بیت ۶، مصرع ۲: «گرم بود گله‌ای» (مورد تأیید ۱۸ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «اگر کنم گله‌ای» (مورد تأیید ۱۴ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مسجد اعظم: «گرم بود گله‌ای» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها). لازم به ذکر است که این بیت در دستنویس مسجد اعظم در جایگاه بیت ششم است، اما در اکثریت دستنویس‌ها و از جمله در تصحیح نیساری، در جایگاه بیت پنجم قرار گرفته است.

- بیت ۷، مصرع ۱: «بُود که لطف ازل» (مورد تأیید ۲۶ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «مگر که لطف ازل» (مورد تأیید ۶ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مسجد اعظم: «بُود که لطف ازل» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).

نکته پایانی اینکه این غزل مورد توجه یکی دیگر از فضلالی اواسط قرن نهم قرار گرفته و آن را در انتهای دستنویسی از کلیات سعدی (محفوظ در کتابخانه ملی پاریس، شماره ۱۷۷۸-ضمیمه فارسی، اصل دستنویس مورخ ۷۶۷ ق) کتابت کرده است (فیروزبخش، ۱۳۹۲، صص. ۴۸۳).

۴. یادداشت پایانی دستنویس کلیات سعدی مورخ ۸۰۲ ق کتابخانه اصغر مهدوی، متعلق به اواسط سده نهم هجری: دستنویس ارزنده‌ای از کلیات سعدی در گنجینه خصوصی روان‌شاد دکتر اصغری مهدوی به شماره ۴۳۵ وجود دارد (دانش‌پژوه، ۱۳۴۱، صص. ۹۱) که کتابت آن به دست قطب‌الدین بن ابراهیم بن خسرو در سلخ/ پایان رمضان ۸۰۲ ق به پایان رسیده است (سعدی شیرازی، ۸۰۲ ق: ۲۱۸ الف). یکی از وجوه اهمیت این دستنویس، که ظاهراً در هیچ پژوهش متنی و نسخه‌شناسی به آن مراجعه نشده، ثبت تعدادی شعر به خطی کهن در اوراق پایانی

دستنویس است که طبق یک برآورد سختگیرانه، نهایتاً در اواسط سده نهم هجری کتابت شده است. در بین آن اشعار، غزل زیر از حافظ دیده می‌شود.

«حافظ راست:

«روی تو کس ندید هزارت رقیب هست	در غنچه‌ای هنوز صد [کذا] عنذلیب هست
گر آدمم به کوی تو چندان غریب نیست	چون من درین دیار هزارت غریب هست
عاشق که شد که یار به حالش نظر نکرد	ای خواجه درد نیست وگرنه طیب هست
آنجا که کار صومعه را جلوه می‌دهد	ناقص دیر راهب نام و حبیب [کذا] هست
هرچند دورم از تو که دور از تو کس مباد	لیکن امید وصل تو من عن قریب هست
در عشق خانقاه خرابیات [کذا] فرق نیست	هرجا که هست پرتوی روی حبیب هست
فریاد حافظ این همه آخر به هرز نیست	هم قصه‌ای غریب حدیث عجیب هست»

(سعدی شیرازی، ۸۰۲: ق: ۲۲۱ ب)

این شعر، و سایر اشعار پیش و پس آن در برگ‌های ۲۱۸ ب- ۲۲۲ ب احتمالاً در نیمه نخست سده نهم هجری، و باز بنا بر احتمالی قوی، در آنتاولی کتابت شده است. انتشار غزل حافظ در نواحی غربی قلمرو ایران، به‌ویژه آنتاولی یا نواحی همجوار آن، مطلب حائز اهمیت است که بایستی مدارک آن را جداگانه دنبال و تاریخ‌گذاری کرد، اما برای یک نمونه قدیم دیگر که نشان می‌دهد حافظ در ماردین، واقع در شمال بین‌النهرین و همجوار با آنتاولی، در حدود ۸۲۳ ق شناخته شده، توضیحی است که در جنگ عبدالحی ماردینی (دستنویس پیشین سید نصرالله تقوی، و دستنویس کنونی کتابخانه مجلس شماره ۴۵۵۹)، هنگام عرضه توضیحی پیرامون شاه‌شجاع مظفری، به همان خط قدیمی که این دستنویس به آن نوشته شده، آمده است: «این شاه‌شجاع ممدوح خواجه حافظ شیرازی است علیهما الرحمة» (غنی، ۱۳۷۵، ص. ۳۴۴. درباره خود این منبع، بشری، ۱۳۸۵-ب، ص. ۷۱؛ رحیمی واریانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۳-۱۱۵).

درباره غزل حافظ در منبع حاضر (دستنویس کلیات سعدی)، اختصاصاً لازم است اشاره شود که توالی ابیات آن با توالی مورد پذیرش نیساری تفاوت‌های عمده‌ای دارد. درباره ضبط ابیات این منبع نیز باید گفت که کاتب از کتابت «و» عطف در موارد بسیاری سر باز زده و شاید به سبب ناآشنایی با نظام نحو و معناشناسی زبان فارسی، برخی کلمات را نیز اشتباه کتابت کرده است. در مجموع، علاوه بر ارزش‌های متنی چنین دستنویسی، آن را باید یکی از مدارکی

دانست که پراکندگی و انتشار این غزل حافظ را در ناحیه آسیای صغیر در اواسط سده نهم هجری مستند می‌کند. بر اساس گزارش نیساری (۱۳۹۷، صص. ۱/۲۷۵-۲۷۷)، از بین ۵۰ دستنویس کهن دیوان حافظ، این غزل در ۳۶ دستنویس ثبت شده، و چنین است چند نمونه از مهم‌ترین نسخه‌بدل‌ها و اختلاف‌های آن با دستنویس کلیات سعدی در کتابخانه مهدوی:

- بیت ۲، مصرع ۲: «درین دیار» (موردتأیید ۲۶ دستنویس)؛ نسخه‌بدل‌ها: «دران دیار» (مورد تأیید ۹ دستنویس)، «درین مقام» (مورد تأیید ۱ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مهدوی: «درین دیار» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).

- بیت ۲، مصرع ۲: «فراوان غریب» (موردتأیید ۱۴ دستنویس)؛ نسخه‌بدل‌ها: «هزارت غریب» (موردتأیید ۱۴ دستنویس)، «هزاران غریب» (موردتأیید ۷ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مهدوی: «هزارت غریب» (مطابق با گروه اول از دستنویس‌ها، که پشتوانه محکمی نیز دارد).

- بیت ۴، مصرع ۱: «کار صومعه» (موردتأیید ۲۲ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «حسن صومعه» (موردتأیید ۱۳ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مهدوی: «کار صومعه» (مطابق با اکثریت دستنویس‌ها).

- بیت ۴، مصرع ۱: «جلوه می‌دهند» (موردتأیید ۳۲ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «جلوه می‌دهد» (موردتأیید ۱ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مهدوی: «جلوه می‌دهد» (مطابق با اقلیت دستنویس‌ها).

- بیت ۴، مصرع ۲: «ناموس دیر راهب» (موردتأیید ۱۹ دستنویس)؛ نسخه‌بدل‌ها: «ناموس و نام راهب» (موردتأیید ۲ دستنویس)، «ناموس دیر و راهب» (موردتأیید ۱ دستنویس)، «ناموس زهد راهب» (موردتأیید ۱ دستنویس)، «ناقوس و دیر راهب» (موردتأیید ۴ یا ۷ دستنویس)، «ناقوس و دیر و راهب» (موردتأیید ۵ دستنویس)، «ناقوس و دیر راهب» (موردتأیید ۱ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مهدوی: «ناقوس دیر راهب» (مشابه با دو یا سه گروه از اقلیت دستنویس‌ها).

- بیت ۷، مصرع ۱: «به هرزه نیست» (موردتأیید ۳۵ دستنویس)؛ نسخه‌بدل: «به هرزه چیست» (موردتأیید ۱ دستنویس)؛ ضبط دستنویس مهدوی: «به هرزه نیست» (ضبط منفردی که مؤیدی ندارد، و البته احتمالی خطای کاتب در آن قوی است).

نتیجه‌گیری

از بررسی چهار مدرک و منبع کهن حاضر، برمی‌آید که اولاً منابع اشعار حافظ شیرازی که به شهرت او و شعرش کوتاه زمانی پس از حیات شاعر دلالت کند، بیش از آن منابعی است که تاکنون به دست آمده و لازم است در این زمینه، همیشه فحص و جستجو در منابع و دستنویس‌های کهن شعری و ادبی صورت گیرد. یکی از این منابع که

سفینه‌ای شعری موسوم به تحفة الفقیر و هدیة الحقیق از پدیدآوری «یزدی» است، در عهد حکمرانی شاه‌شجاع مظفری تدوین شده و ابیاتی از حافظ را به نام او حفظ کرده است. در این منبع، همچنین یک رباعی از رباعیات منسوب به حافظ، بدون انتساب به او وجود دارد که پس از بررسی‌های بیشتر، مشخص می‌شود که رباعی مزبور به احتمال قریب به یقین سروده حافظ نیست. بخش دیگری که به انتشار شعر حافظ در نواحی شرقی قلمرو زبان فارسی ناظر است، اوراقی از دستنویسی مورخ ۸۲۶ ق، کتابت‌شده در هرات در یک سنت مدرسی است که دو غزل از حافظ را با قدمتی درخور، منعکس می‌کند. مدرک سوم بررسی‌شده در این پژوهش، دستنویسی از خمسة نظامی مورخ ۸۴۴ ق است که کاتبی در سال مزبور غزلی مشهور از حافظ را در اوراق میانی آن کتابت کرده است. مدرک پایانی برگ‌هایی از دستنویس کلیات سعدی، محفوظ در کتابخانه دکتر اصغر مهدوی است که آن اوراق در اواسط سده نهم هجری، احتمالاً در آناتولی کتابت شده و انتشار شعر حافظ را در آن روزگار در قلمرو مزبور نشان می‌دهد. همه این چهار مدرک، از سویی در بررسی متن‌شناسی شعر حافظ حائز اهمیت و فایده هستند و لازم است در مطالعاتی که به بررسی تغییرات شعر حافظ و نسخه‌بدل‌های برخی ابیات او می‌پردازد به آن‌ها به‌طور ویژه توجه شود.

کتابنامه

- آل داود، س.ع. (۱۳۷۶). «کهن‌ترین نسخه دیوان حافظ مورّخ ۸۰۳ هجری»، نامه فرهنگستان، ش ۹، صص ۴۱-۵۰.
- اردلان جوان، س.ع. (۱۳۶۵=تاریخ مقدمه). فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۱، چاپ جدید.
- استادی، ر. (۱۳۸۸). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم، دفتر نشر برگزیده، ج ۲.
- افشار، ا. (۱۳۵۴). بحثی مقدماتی در باب طرح کتابشناسی سعدی و حافظ، در: مقالاتی درباره زندگی و شعر سعدی، منصور رستگار، شیراز، دانشگاه پهلوی، کنگره جهانی سعدی و حافظ، چاپ دوم، ۱۳۵۴، صص ۱-۱۳.
- افشار، ا. (۱۳۶۸). نسخه‌ای دیگر از دیوان حافظ، آینده، س ۱۵، ش ۶-۹، ص ۶۵۹.
- افشین‌وفایی، م.، و فتوحی، م. (۱۳۸۸). مخاطب‌شناسی حافظ در سده‌های هشتم و نهم هجری بر اساس رویکرد تاریخ ادبی هرمنوتیک، نقد ادبی، س ۲، ش ۶، صص ۷۱-۱۲۸.
- ایمانی، ب. (۱۳۹۴). مقدمه دیوان حافظ، در: حافظ (۱۳۹۴).
- ایمانی، ب. (۱۳۹۵). دُزری از دریای متون-۸، پیام بهارستان، دوره ۲، س ۸، ش ۲۷، صص ۴۲۵-۴۳۳.
- [بدایع‌نگار و دیگران]. (۱۳۰۵). کتاب فهرست کتابخانه مبارکه آستانه مقدسه رضویه، ج ۱ (چاپ قدیم). دارالطباعه طوس.
- بشری، ج. (۱۳۸۵-الف). «بررسی یکی از کهن‌ترین نسخه‌های خطی غزلیاتی از حافظ- جنگ معروف بغدادی»، نامه فرهنگستان، دوره ۸، ش ۲، پیاپی ۳۰، صص ۱۲۴-۱۴۵.
- بشری، ج. (۱۳۸۵-ب). بررسی اوضاع ادبی فارس در سده هشتم و منابع این بررسی (به‌بهانه معرفی دیوان حیدر شیرازی)، آینه پژوهش، س ۱۷، ش ۱، پیاپی ۹۷، صص ۶۹-۸۰.
- بشری، ج. (۱۳۸۹). پابگ-۸، آینه پژوهش، س ۲۱، ش ۱۲۶، صص ۳۵-۴۹.
- بشری، ج. (۱۴۰۳). مجموعه‌های اسعد بن احمد کاتب، از متصوّفه شیراز در سده نهم هجری، در: پژوهش‌های ایران‌شناسی، به‌کوشش محمد افشین‌وفایی - پژمان فیروزبخش، انتشارات دکتر محمود افشار- سخن، ج ۲۳، صص ۱۹۳-۲۲۴.
- بقایی بخارایی، م.ع. (۱۳۹۴). تذکره مجمع الفضلاء، تصحیح محمد خشکاب، منشور سمیر.
- جرجانی، م. س. ش. (۸۲۶ ق.). حاشیه تسدید القواعد فی شرح تجرید العقائد، یا حاشیه شرح القدیم للتجرید، دستنویس کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۱۱۵.
- جنگ لالا اسماعیل. (مورّخ ۷۴۱-۷۴۲ ق.). دستنویس کتابخانه لالا اسماعیل، شماره ۴۸۷.
- حافظ، ش. م. (۱۳۷۵). دیوان، تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری، خوارزمی، چاپ دوم، ج ۲.
- حافظ، ش. م. (۱۳۹۴). دیوان (کهن‌ترین نسخه شناخته شده کامل) کاتب ۸۰۱ ق، نسخه‌برگردان دستنویس شماره ۵۱۹۴

- کتابخانه نور عثمانیه (استانبول). به کوشش [و با مقدمه] بهروز ایمانی، مرکز پژوهشی میراث مکتوب- معاونت فرهنگی و اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی.
- حسینی، س. م. ت. (۱۳۹۴). فهرست دستنویس‌های فارسی کتابخانه نور عثمانیه، منشور سمیر.
- حکیم، س. م. ح. (۱۴۰۳). پاره چهارم جنگ اسکندر سلطان تیموری مورخ ۸۱۳-۸۱۴ ق، در: آسمان معرفت، مجموعه مقالات در گرامیداشت سید عبدالله انوار، به کوشش غلامرضا امیرخانی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ج ۲، صص ۹۹۱-۱۰۱۳.
- دانش پژوه، م. ت. (۱۳۴۱). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خصوصی دکتر اصغر مهدوی، در: نشریه نسخه‌های خطی، زیر نظر محمدتقی دانش پژوه- ایرج افشار، دانشگاه تهران، ج ۲، صص ۵۹-۱۸۱.
- دانش پژوه، م. ت. (۱۳۵۳). کتابخانه دکتر حسین مفتاح در تهران، در: نشریه نسخه‌های خطی، زیر نظر محمدتقی دانش پژوه- ایرج افشار، دانشگاه تهران، ج ۷، صص ۹۵-۵۱۱.
- درایتی، م. (۱۳۹۰-۱۳۹۴). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ج ۴۵.
- رحیم پور، م. (۱۳۸۹). مدخل بر بررسی اشعار حافظ در زمان حیات او، در: مزدک‌نامه (یادبود سومین سالگرد درگذشت مزدک کیان‌فر). به کوشش پروین استخری، اساطیر، ج ۳، صص ۲۹۱-۳۰۰.
- رحیمی واریانی، ع. (۱۳۹۹). بخش‌هایی از انیس الوحده در جنگی متعلق به اوایل سده نهم، گزارش میراث، دوره ۳، س ۳، ش ۱-۲، پیاپی ۸۲-۸۳، صص ۱۱۳-۱۱۵.
- رحیمی واریانی، ع. (۱۴۰۰). دیوان روح‌الدین عطار شیرازی، در: به یاد ایرج افشار، به کوشش جواد بشری، انتشارات دکتر محمود افشار، با همکاری سخن، ج ۱، صص ۲۸۹-۳۸۰.
- رسالة مزارات هرات. (بی‌تا). به تصحیح، مقابله، حواشی و تعلیقات فکری سلجوقی، به تصحیح، مقابله، حواشی و تعلیقات مجدد ملک دینی، مرکز نشراتی فاروقی.
- ریاحی، م. ا. (۱۳۷۴). گلگشت در شعر و اندیشه حافظ، چاپ دوم. علمی.
- السخاوی، ش. م. ع. (بی‌تا). الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، دار الجیل، ج ۱۲.
- سعدی شیرازی، م. (۱۳۸۴). گلستان، تصحیح و توضیح: غلامحسین یوسفی، چاپ هفتم، خوارزمی.
- سعدی شیرازی، م. (۸۰۲ ق). کلیات، دستنویس کتابخانه دکتر اصغر مهدوی، شماره ۳۸۲۲، به خط قطب‌الدین بن ابراهیم بن خسرو.
- السمعانی، أ. ع. م. (۱۳۸۲-۱۳۹۷ ق). الأنساب، حقق نصوصه و علق علیه: عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی و آخرون، دائرة المعارف العثمانية، الطبعة الأولى، ج ۱۲.
- شریفی صحی، م. (۱۴۰۴). رباعی حافظ در دوران زندگی وی، انتشار یافته در: گاهنامه ادبی (یادداشت‌های انتقادی و ادبی

- محسن شریفی صَحی) در تلگرام با این نشانی: t.m/gahnnameyeadabi [تاریخ انتشار این یادداشت: ۲۳ مارچ ۲۰۲۵ م/۳ فروردین ۱۴۰۴].
- صمدی، ح. (۱۳۶۸). دو غزل حافظ در جنگ خطی سال ۷۶۳ ق، آینده، دی- اسفند ۱۳۶۸، ش ۱۰-۱۲، صص ۷۱۲-۷۱۳. غنی، ق. (۱۳۷۵). بحث در آثار و افکار و احوال حافظ، چاپ هفتم، ج ۱: «تاریخ عصر حافظ». زوار.
- غیاثیان، م. ر.، و ایلسه استورکنیوم. (۱۳۹۹). نسخه‌ای شاهانه کتابت‌شده برای اسکندر بن عمر شیخ: گلچین محفوظ در موزه کالوست گلبنکیان، کتابخانه دانشگاه استانبول و مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام، آینه میراث، دوره ۱۸، ش ۲، پیاپی ۶۷، صص ۵۵-۹۰.
- فیروزبخش، پ. (۱۳۹۲). پراکنده‌ها-۴، بخارا، س ۱۵، ش ۹۵-۹۶، صص ۴۷۱-۴۸۳.
- کاشفی، ف. ع. ح. (۱۳۵۶). رشحات عین الحیات، با مقدمه و تصحیحات و حواشی و تعلیقات علی اصغر معینیان، بنیاد نیکوکاری نوریانی، ۲ ج.
- مجتبوی، س. ح. (۱۳۸۹). هرات در عهد تیموریان، مشهد- نیشابور، مرندیز- دانشگاه آزاد اسلامی واحد نیشابور.
- مجموعه ۲۰۵۱ ایاصوفیا (کتابت‌شده حدوداً در اواسط قرن هشتم هجری). دستویس کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۲۰۵۱. محیط طباطبائی، م. (۱۳۵۰). قدیمی‌ترین مأخذ کتبی شعر حافظ، وحید، دوره ۹، ش ۱، ۱۳۵۰، صص ۷-۱۶.
- مهدوی، ا.، و افشار، ا. (۱۳۶۵). فهرست جنگ اسکندر میرزا تیموری، فرهنگ ایران‌زمین، ج ۲۶، صص ۱۹۰-۲۰۵.
- میکائیل بایرام. (۱۳۷۱). قدیم‌ترین نسخه ده غزل حافظ شیرازی، در: سخن اهل دل، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی بزرگداشت حافظ، کمیسیون ملی یونسکو در ایران، صص ۱۱۱-۱۱۸.
- مینوی، م. (۱۴۰۰). از جنگ اسکندری، در: به یاد ایرج افشار، به کوشش جواد بشری، انتشارات دکتر محمود افشار، با همکاری سخن، ج ۱، صص ۵۵۵-۵۸۷.
- نظامی. (۸۴۱-۸۴۲ ق). خمسه، دستویس کتابخانه مسجد اعظم قم، شماره ۲۸۳۷.
- نفیسی، س. (۱۳۲۱). در پیرامون اشعار و احوال حافظ. کتابفروشی و چاپخانه اقبال.
- نیساری، س. (۱۳۶۷). مقدمه‌ئی بر تدوین غزل‌های حافظ، علمی، کنگره بین‌المللی بزرگداشت حافظ.
- نیساری، س. (۱۳۹۷). دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، برگرفته از پنجاه نسخه خطی سده نهم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۲ ج.
- یاقوت الحموی. (۱۳۷۴ ق). معجم البلدان، دار صادر- دار بیروت، ۵ ج.
- یزدی. (۸ ق). تحفة الفقیر و هدیه الحقیق، دستویس کتابخانه ملی ایران شعبه شیراز، شماره ۶۱۶.